

ЮРИДИЧНІ ОБОВ'ЯЗКИ ТА ЇХ ВИКОНАННЯ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Відомо, що будь-якому суб'єктивному цивільному праву одного суб'єкта в правовідносинах завжди відповідає юридичний обов'язок іншого, тобто суб'єктивний цивільний обов'язок. Зобов'язана особа повинна вчинити певні дії (активний обов'язок) або утриматися від них (пасивний обов'язок) стосовно певних матеріальних чи нематеріальних благ, результатів творчої діяльності, послуг тощо. Саме тому суб'єктивний цивільний обов'язок необхідно розглядати як вид і міру належної поведінки суб'єкта цивільних правовідносин. Так само, як і суб'єктивне цивільне право, він виникає на підставі норми об'єктивного цивільного права (статутного або договірної), у зв'язку з виникненням передбаченого нормою юридичного факту. Причому виникає суб'єктивний цивільний обов'язок одного учасника цивільних правовідносин одночасно з виникненням суб'єктивного цивільного права іншого. «Вступаючи у різні відносини, суб'єкти права здійснюють суб'єктивні цивільні права та виконують юридичні обов'язки. Тим самим реалізується інтерес уповноваженої особи» [3, 213].

Більшістю цивілістів суб'єктивний цивільний обов'язок розуміється як необхідність вчинення суб'єктом певних дій або отримання суб'єктом від їх вчинення (бездіяльність). «Суть обов'язків полягає в тому, що суб'єкт має виконувати певні дії, прийняті ним добровільно чи покладені на нього законом, або ж утримуватися від них» [2, 69]. Активний обов'язок має, як правило, боржник. Він зобов'язаний виконати певні юридичні або фактичні дії для досягнення конкретного результату. Пасивний же обов'язок полягає в утриманні від активних дій для виконання свого обов'язку. При цьому суб'єктивний цивільний обов'язок одного суб'єкта пов'язується із суб'єктивним цивільним правом іншого (в аспекті правомочності вимагати (розраховувати на) вчинення певних дій або утримання від їх вчинення). Обов'язок пасивного типу ґрунтується на існуванні правової заборони здійснювати певні дії. Заборона ж може бути прямою або непрямою. Так, пряма заборона має місце, коли йдеться про обов'язок наймача жилого приміщення не порушувати правила користування приміщенням, правила внутрішнього розпорядку гуртожитку тощо. Непряма заборона має місце у разі, коли вона впливає з самої суті відносин. Наприклад, з права власності впливає обов'язок пасивного типу для всіх третіх осіб — не порушувати права власника. Слід мати на увазі, що пряма заборона зазвичай має місце у вже існуючому зобов'язанні (правовідносинах). Непряма — може бути у правовідносинах, що вже існують, але може також служити правовстановлюючим або правостворюючим юридичним фактом [1, 177].

При цьому цивільний обов'язок також включає в себе «тріаду» елементів:

1) обов'язок поводити себе певним чином в рамках, встановлених нормою права;

2) обов'язок не порушувати суб'єктивні права іншого суб'єкта правовідносин;

3) обов'язок зазнати негативних наслідків захисту уповноваженим суб'єктом своїх прав.

Вочевидь, що «тріада» елементів суб'єктивного цивільного обов'язку повністю узгоджується з «тріадою» елементів суб'єктивного цивільного права. Першому елементу «тріади» суб'єктивного цивільного права — праву на власну поведінку відповідає другий елемент «тріади» суб'єктивного цивільного обов'язку — обов'язок не порушувати таке суб'єктивне право. Другому ж елементу «тріади» суб'єктивного цивільного права — праву вимагати від зобов'язаного суб'єкта правовідносин виконання покладених на нього обов'язків, відповідає перший елемент «тріади» обов'язку — обов'язок поводити себе певним чином у рамках, встановлених нормою права. Нарешті взаємно відповідають один одному і треті елементи обох «тріад»: право на захист та обов'язок зазнати негативних наслідків захисту уповноваженим суб'єктом своїх прав.

Отже, суб'єктивний цивільний обов'язок — це адресована зобов'язаній особі вимога певної поведінки, що відповідає умовам договору, закону або іншій нормі цивільного права. Основними ознаками юридичного обов'язку є те, що він, по-перше, за своїм змістом є необхідністю певної поведінки; по-друге, ця вимога певної поведінки забезпечується законом; по-третє, виконання цивільно-правового обов'язку завжди пов'язується із суб'єктивним правом уповноваженої особи [3, 213].

Таким чином, юридичний обов'язок — це забезпечена законом необхідність певної поведінки особи, яка спрямована на здійснення відповідного суб'єктивного права.

Важливе місце в механізмі правового регулювання договірних цивільних відносин посідає виконання цивільно-правових обов'язків. Це зумовлено тим, що без належного виконання юридичних обов'язків не може бути реалізовано суб'єктивне право уповноваженої особи. Разом з тим питанням виконання цивільних обов'язків, що кореспондують суб'єктивним цивільним правам у цивільних правовідносинах, традиційно менше приділяється уваги в літературі. Та й сам законодавець даному питанню присвітив значно менший нормативний масив, аніж проблемам здійснення цивільних прав. У принципі це й зрозуміло, позаяк питання виконання суб'єктивних цивільних обов'язків не викликають значних наукових дискусій або істотних практичних ускладнень. Це, в першу чергу, зумовлено відсутністю жодних істотних відмінностей у виконанні цивільного обов'язку у порівнянні з достатньо розробленою у вітчизняній правознавчій літературі проблемою виконання публічно правових обов'язків. По-друге, це зумовлено також і тим, що зміст і обсяг виконання цивільного обов'язку значною мірою визначається змістом і обсягом здійснення суб'єктивного цивільного права, якому такий обов'язок кореспондує.

Так чи інакше, але законодавець лише загальним чином у ст. 14 ЦК України визначив правила виконання суб'єктивних цивільних обов'язків. Проте самого поняття такого виконання у згаданій статті не сформульовано, що ста-

вить перед наукою цивільного права завдання визначитися, перш за все, у цьому питанні.

Цілком очевидно, що розуміння поняття «виконання цивільного обов'язку» вирішальною мірою залежить від розуміння самого «цивільного обов'язку». Якщо ж під останнім розуміти, як відзначалося вище, визначені нормами цивільного права вид і міру *належної* поведінки одного з учасників договірних цивільних правовідносин, то виконання цивільного обов'язку — це і є така фактична поведінка цього учасника, яка відповідає виду і мірі належного.

Слушно стверджується, що «важливе значення мають способи здійснення суб'єктивних обов'язків. Суб'єктивні обов'язки активного характеру можуть призвести до припинення правовідношення в цілому або викликати у зобов'язаної особи право одержання зустрічного задоволення. Цивільно-правовий обов'язок, що становить міру поведінки, якої має дотримуватися зобов'язана особа, тісно пов'язаний з тим правом вимоги, яким наділена уповноважена особа» [2, 72]. Нагадаємо, що вище нами виділялися у структурі цивільного обов'язку три складові: 1) обов'язок поводити себе певним чином у рамках, встановлених нормою цивільного права; 2) обов'язок не порушувати суб'єктивні права іншого суб'єкта правовідносин та 3) обов'язок зазнати негативних наслідків захисту управомоченим суб'єктом своїх прав. Відповідно до цього належна поведінка зобов'язаного суб'єкта цивільних правовідносин може бути як активною, так і пасивною.

Виконання цивільного обов'язку, як правило, має бути активним тоді, коли йдеться про першу складову «тріади» елементів змісту обов'язку, тобто про необхідність поводити себе певним чином. Зокрема, обов'язок такої активної поведінки мають підрядник за договором підряду, перевізник за договором перевезення, виконавець за договором про надання послуг тощо. В названих і подібних їм випадках саме активна поведінка зобов'язаного суб'єкта по виконанню його цивільного обов'язку здатна задовольнити право управомоченої сторони цивільних правовідносин.

Пасивним же виконання цивільного обов'язку може бути тоді, коли йдеться про другу складову згаданої вище «тріади» елементів обов'язку, тобто про обов'язок не порушувати суб'єктивне цивільне право іншого учасника правовідносин. Це означає, що зобов'язана сторона таких правовідносин повинна утримуватися від вчинення дій, спрямованих на шкоду управомоченій стороні, тобто *бездіяти* у тих випадках, коли дія здатна призвести до заподіяння шкоди. Йдеться, зокрема, про обов'язок наймача житла утримуватися від проведення перевлаштування та реконструкції житла без згоди наймодавця (ч. 2 ст. 815 ЦК України), про обов'язок виконавця науково-дослідних, дослідно-конструкторських або технологічних робіт утримуватися від публікації без згоди замовника таких робіт науково-технічних результатів, отриманих при їх проведенні (п. 3 ст. 897 ЦК України) тощо.

За загальним правилом, цивільно-правовий обов'язок, що пов'язаний з особою учасника цивільних правовідносин, має виконуватися ним особисто. Так, наприклад, ст. 389 ЦК України зобов'язує повіреного виконати доручення осо-

бисто. Але якщо в законі не забороняється виконати цивільно-правовий обов'язок третьою особою та інше не впливає із суті зобов'язання, то допускається покладення виконання і на таку третю особу. Наприклад, договір доручення, незважаючи на його особистий характер, може бути виконаний особою, яка не є повіреним. Зокрема, повірений може передати виконання доручення іншій особі (заступникові) лише у разі, коли він уповноважений на те договором або примушений до того силою обставин з метою захисту інтересів довірителя.

Крім того, цивільне законодавство передбачає навіть можливість виконання у деяких випадках цивільного обов'язку управомоченою стороною цивільних правовідносин замість зобов'язаної сторони. Це може мати місце, зокрема, у випадках, коли зобов'язана сторона не виконує або ж неналежним чином виконує покладений на неї обов'язок. У такому разі після виконання управомоченою стороною обов'язку на зобов'язану особу покладається новий обов'язок — відшкодувати понесені уповноваженою особою витрати. Так, наприклад, згідно зі ст. 344 ЦК України, коли підрядник відступив від умов договору, що погіршило роботу, або допустив інші недоліки в роботі, замовник має право за своїм вибором вимагати безоплатного виправлення зазначених недоліків у відповідний строк або відшкодування понесених замовником необхідних витрат з виправлення своїми засобами недоліків роботи, якщо договором передбачено таке право замовника, або відповідного зменшення винагороди за роботу.

Нарешті, законодавством передбачені випадки, коли обов'язок виконує третя особа за законом. Наприклад, недоліки виконання робіт або використання для робіт матеріалів, допущені з вини субпідрядника, підрядник має усунути за свій рахунок (ст. 355 ЦК України). Таким чином, праву замовника кореспондує обов'язок генпідрядника усунути недоліки, допущені при виконанні будівельно-монтажних робіт як з власної вини, так і з вини субпідрядників. Виконання обов'язку третьою особою припиняє відносини з уповноваженим суб'єктом. Але це не означає, що боржник належним чином виконав цивільно-правовий обов'язок. Особа, яка виконала обов'язок на підставі закону або договору замість боржника, може звернутися до останнього з регресною вимогою. Аналогічна ситуація має місце і у випадках, коли солідарний обов'язок виконав один із боржників. У такому разі згідно зі ст. 175 ЦК України боржник, який виконав солідарне зобов'язання, має право зворотної вимоги (регрес) до кожного з решти боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено законом або договором [3, 212–213].

Згідно з ч. 4 ст. 14 ЦК України підставами звільнення зобов'язаної сторони від виконання її цивільних обов'язків є або умови договору або ж положення актів законодавства. При цьому договору надається перевага перед актами законодавства: у тих випадках, коли є договір, спочатку мають бути з'ясовані умови договору; якщо ж договору немає або його тлумачення недостатньо для з'ясування того, як мають виконуватися обов'язки учасниками правочину, то слід звернутися до актів цивільного законодавства. Крім того, відповідно до ч. 2 згаданої статті ЦК України жодна особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї. Цілком очевидно, що це положення

ґрунтується на таких засадах цивільного права, як неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, свобода договору, свобода підприємництва, справедливість, добросовісність та розумність [1, 182].

Виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальності, встановленими договором або актами цивільного законодавства. На відміну від традиційного для раніше чинного цивільного законодавства підходу, коли як засіб забезпечення виконання обов'язків згадувалися насамперед заходи відповідальності, новий ЦК виходить з провідної ролі засобів заохочення. Засоби заохочення можуть бути встановлені у договорі, наприклад, у вигляді позитивних стимулів (надбавка до суми платежу за дострокове виконання роботи).

Однак на практиці все ж таки частіше як стимул для виконання обов'язків застосовуються засоби відповідальності або інші засоби негативного впливу на зобов'язану особу, що одночасно мають за мету захист інтересів правомочної особи. Наприклад, у договорі позики може бути передбачене забезпечення його виконання за допомогою штрафу, поруки або застави. У таких випадках, крім основного зобов'язання (правовідношення), з договору позики виникають додаткові (акцесорні) зобов'язання або правовідношення, пов'язані з вимогами стосовно забезпечення виконання основного зобов'язання. Якщо штраф — це передусім захід відповідальності, то застава має за мету насамперед захист інтересів кредитора, а вже потім принагідно стимулює боржника до виконання зобов'язання загрозою втрати заставленого майна [1, 182].

Після належного виконання юридичного обов'язку досягається мета правового регулювання, а отже, і правовідносини між конкретними особами припиняються. Тому належне виконання цивільного обов'язку одночасно виступає юридичним фактом, який припиняє цивільні правовідносини. В таких випадках уповноважена особа належним чином реалізувала своє суб'єктивне право, якому відповідав певний юридичний обов'язок. Однак у тих випадках, коли уповноважена особа не належним чином виконує свої обов'язки, тобто або не виконує тих дій, які вона зобов'язана вчинити, або ж, навпаки, виконує дії, щодо вчинення яких для неї встановлена заборона, має місце порушення кореспондуючого такому обов'язку відповідного суб'єктивного права іншого учасника цивільних правовідносин. Саме в таких випадках і виникає проблема захисту порушеного права, а отже, до механізму правового регулювання договірних цивільних відносин підключається його останній (за загальним правилом — факультативний) елемент — захист порушеного цивільного права. І для цих випадків невиконання або неналежне виконання цивільного обов'язку виступає правозмінюючим юридичним фактом, тобто таким фактом, який не припиняє існуючих правовідносин, а трансформує їх в охоронні.

Література

1. Харитопов Є. О., Сапіяхметова Н. О. Цивільне право України: Підручник. — К.: Істипа, 2003. — 776 с.
2. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. Т. 1. Загальна частина /

- А. Ю. Бабаскін, Т. В. Боднар, Ю. Л. Бошицький та ін.; За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Ін Юре 2003. — 520 с.
3. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. Кн. 1 / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери та Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 800 с.

УДК 347.129

В. В. Кубинець

РОЗСУД У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Однією з широко визнаних сучасних закономірностей правового регулювання в Україні є його деформалізація, яка полягає у тому, що, по-перше, у законодавстві підвищується питома вага юридичних норм з відносно визначеним змістом, а по-друге, як наслідок розширюється сфера розсуду. Це дає можливість повніше й точніше врахувати потреби та інтереси суб'єктів у процесі реалізації свого інтересу.

У зв'язку з цим важливо визначити ті галузі права, де надання суб'єктам більшого розсуду сприятиме підвищенню якості та ефективності правового регулювання [1, 3].

На сьогоднішній день аналіз чинного законодавства дозволяє зазначити, що термін «розсуд» найчастіше зустрічається та використовується в цивільному праві. Це пов'язано з тим, що з прийняттям нового Цивільного кодексу України законодавець розширив можливість суб'єктів цивільних відносин самостійно визначати свою поведінку, врегульовувати взаємовідносини за допомогою диспозитивних норм.

Незважаючи на це, у вітчизняній правовій науці відсутні фундаментальні дослідження, пов'язані з правореалізаційним розсудом у цивільному праві. Однак можна виділити ряд вітчизняних науковців, дослідження яких певною мірою торкалися цієї проблематики, зокрема: Д. В. Горбась, Є. О. Харитонов, Д. Д. Луспеник, А. В. Луць, Ю. П. Пацурківський, М. Б. Рісний, В. І. Ємельянов та інші.

Цивільне право — це поєднання концепцій, ідей (принципів) та правових норм, що встановлюють на принципах диспозитивності, юридичної рівності та ініціативи сторін підстави набуття та порядок реалізації й захисту прав та обов'язків фізичними та юридичними особами, а також соціальними утвореннями, що виступають як суб'єкти немайнових та майнових (цивільних) відносин, з метою задоволення матеріальних і духовних потреб приватних осіб та захисту їх інтересів.

Цивільне право є проявом приватного права, тобто в ньому переважають приватноправові норми. Особа, яка здійснює своє право, вільна у виборі допустимих способів та засобів здійснення. А державні органи та будь-які інші особи, у свою чергу, не можуть втручатися у процес здійснення уповноваженою